

הרב דניאל (דן) רבינובויץ

האם מיקום אמירת 'במה מדליקין' בדורות אחרונים לפי מנהג אשכנז קשור לפולמוס החסידות?

אמירת 'במה מדליקין' אחרי קבלת שבת ולפני ערבית

מנהג אמירת פרק 'במה מדליקין' בליל שבת בעת התפלה הינו מנהג קדמון מימי הגאונים. לפי המנהג המקורי נאמר הפרק אחרי קידוש בבית הכנסת שבלייל שבת, אך לפי חלוקה שנוצרה בשלהי ימי הראשונים, קיים הבדל בין אשכנז לספרד ביחס למקום אמירתו בסדר התפלה. לפי מנהג ספרד שינו ואמרו את הפרק לפני תפלת ערבית ואילו לפי מנהג אשכנז הדבר נותר כפי מנהג הקדמון ואומרים אותו אחרי ערבית. על מנהג זה האריך הרב גדלי' אבערלאנדער במאמרו המקיף בביטאון התורני 'אור ישראל'.¹

במאמר שלפנינו נייחד הדיבור אודות נוהג שלא הושם לב לכך מספיק ולא התבאר כל צורכו במאמרו ואצל אחרים שעסקו במנהג זה. במאמרו של הרב אבערלאנדער הוא כבר דן על המיקום המדויק של אמירת במה מדליקין לפי מנהג ספרד, שאומרים אותו לפני ערבית, מאז שהחלו להוסיף בימי הרמ"ק ומקובלי צפת "קבלת שבת" כהקדמה לתפלת ערבית.² הוא מביא שם שלשה נוהגים שונים, יש שנהגו לאומרו לפני פומון 'לכה דודי', ויש לפני פרק מזמור שיר ליום השבת.³ לשניהם הרי אמירת 'במה מדליקין' משתלבת עם מסגרת סדר קבלת שבת. ויש גישב נוספת לאומרו אחרי קבלת שבת לפני ערבית. מנהג זה האחרון, שהרב אבערלאנדער לא דן בו די הצורך, הינו המנהג הרווח ונפוץ בקהילות אשכנז בימינו שהקדימו לאומרו לפני ערבית.⁴

אך כאן המקום לתמוה? כיצד אכן חדר נוהג זה האחרון למנהג אשכנז ואף נהפך למנהג הרווח דוקא? הרב אבערלאנדער שם הביא מ'כף החיים' שאין לאומרו באמצע קבלת שבת שכן על פי סוד אין להפסיק באמצע סדר קבלת שבת, אך הדבר תמוה למדי שדווקא נימוק קבלי זה גיבש את המנהג לנוהגים במנהגי אשכנז? במיוחד יש לתהות, שהרי בסידורים אשכנזיים יסודיים (שיש שם רכיבים קבליים) מתחילת המאה השמונה עשרה שהשפיעו רבות על גבש נוסח התפלה האשכנזית עד לימינו אלו, כמו סידור 'שער השמים' של רבי ישעי' הלוי הורוביץ בעל השל"ה שנדפס בשנת תע"ז⁵ או

1. גליון מו עמ' קצו.

2. בענין השתלשלות של קבלת שבת בתפילת ליל שבת ראה מאמרו של ר"י כהן, מקורות וקורות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 74-06; ומאמרו המקיף מאת ר' יחיאל גולדהבר, "לקראת שבת לכו ונלכה", קובץ בית אהרן וישראל, יא,ד (תשנ"ו).

3. עמ' קיט-קלח; יא,ו (תשנ"ו) עמ' צא-קוב; יב,ד (תשנ"ז) עמ' קכה-קמו; יג,א (תשנ"ח), עמ' קיט-קלד.

4. ראה שם בפרק: "אימתי אומרים אותה לפי מנהג ספרד בסדר קבלת שבת". ובענין אמירת מזמור שיר ליום השבת, בעיקר אמירתו שתי פעמים, ראה דניאל שפרבר, מנהגי ישראל ח"ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' א-ז.

5. סידורי אשכנז שנוצרים היום מדברים בפה אחד ושמו במה מדליקין בין קבלת שבת למעריב. ראה למשל סידור רינת ישראל עמ' 198, סידורי ארטסקרל, סידור עליות אליהו ועוד.

6. נראה לכאורה שהשל"ה הי' הראשון שייבא לאשכנז את המנהג הספרדי לאומרו לפני ערבית. ראה מאמרו של הרב אבערלאנדער שם הערה 55. אולם לעומת זאת יש לציין שבסידור אשכנזי רב השפעה של תקופה ההיא - סידור

סידור 'עמודי שמים' של רבי יעקב עמדין (נדפס בשנת תק"ה-ז), שיבצו את אמירת במה מדליקין לפני קבלת שבת, ואם כן כיצד קרה הדבר שבימינו מרבית סידורי אשכנז הנוהגים לאומרו לפני ערבית אומרים אותו אחרי קבלת שבת? כיצד נקבע הדבר ועל ידי מי?

פשר המנהג

יתכן אולי לשער שאין זה אלא שריד לתקופה שלפני התקנת והתקבלות אמירת סדר 'קבלת שבת' כהוספה קבועה וסטנדרטי⁷, שאז שננו הפרק - לפי מנהג ספרד - לפני ערבית, וכך קרה שגם אחר כך כאשר הוסיפו קבלת שבת לא ראו שום צורך לשנות את מקום קריאתו והשאירו את מקום אמירתו במקומו המקורי קודם ברכו. אך הדברים כלל לא מסתברים, שהרי כל טעמו של מנהג ספרד לאומרו דווקא לפני ערבית הוא (כמבואר בראשונים⁸) מפני שאחרי ערבית כבר אסור לתקן את הנרות לפי ההלכות המבוארות בתוכנו של הפרק "במה מדליקין ובמה לא מדליקין", ומכיון שמאז שתיקנו קבלת שבת כהקדמה לערבית הרי לפי ההלכה כניסת השבת חלה בעת אמירת מזמור שיר או אמירת 'בואי כלה', אם כן מה מקום אפוא יש לאומרו עכשיו שהוא כבר אחרי כניסת שבת? הלא לפי זה כל תועלת של הזות אמירתו לפני ערבית הושמה לאל?

כמו כן לא נראה לתלות הדבר בהסבר הפשוט והטבני שנוהג זה אין לו אכן כל משמעות והוא רק מעשי מדפיסים רשלניים ובורים שלא העלו על דעתם שיש משמעות מיוחדת בדיוק מקום אמירת 'במה מדליקין', ומכיון שכך הי' מאז (לפני התפשטות סדר קבלת שבת) ש'במה מדליקין' נאמר צמוד לערבית, לא שמו לב לשנות מקומו גם אחר כך עם הוספת קבלת שבת תוך סדר התפלה. הדבר לא יתכן שכן הרי בסידורי אשכנז לא אמרו במה מדליקין לפני ערבית בתקופה הקדומה ההיא ורק התפתחות מאד מאוחרת ובכך הרי בלתי אפשרי שעצלות המדפיסים גרמו לכך שפרק במה מדליקין יקנה את מקומו ליד ברכו? לפיכך נראה מוכרח שיש אכן סיבה מיוחדת בהתפתחות מנהג זה.

נראה שההסבר לתופעה זו עלינו לחפש לא בתחום התפילה והנוסח אלא בתחום אחר לגמרי. אך בכדי להבין הדבר עלינו להתבונן במקור הראשוני ששם מוזכר נוהג זה בספרי ההלכה. כבר הרב אבערלאנדער ציין לכך שהיחיד והראשון מבין חכמי ההלכה שאצלו נזכר מנהג הוא בספר ההלכתי המפורסם 'חיי אדם' להגאון הנודע רבי

⁷ דרך שיה השדה' ווילמשדארף תפ"א (מהדורת צילום טורנטו תשס"ז), סידור בית תפלה, יעסינץ, תפ"ה, עמ' לו, אמירת במה מדליקין היא עדיין אחרי ערבית.

⁶ בסידור ר' יעקב עמדין במה מדליקין נמצא קודם "לכה דודי". ומדובר כאן בסידור האמיתי של ר"ע הנקרא פלטיין בית אל שנדפס המחבר עצמו באלטונא, תקי"ה-תקי"ח (מהדורה מצולמת ב"ב, תשי"ם) ולא בסידור המיוחס לו הנקרא סידור בית יעקב שיש בו כמה שינויים נגד שיטת ר"ע. ואע"פ שבמהדורת "אשכול" (ירושלים, תשנ"ד) טענו המדפיסים שהנוסח שלהם נוסח ר"ע - אינו כן. למשל בע' מקום של במה מדליקין לא נמצא קודם "לכה דודי" ויש עוד כמה שינויים נגד ר"ע במהדורתו ואכמ"ל.

⁷ על תהליך התקבלות קבלת שבת בקהילות ישראל ראה: י. י. כהן 'סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי', 'מקורות וקורות' ירושלים תשמ"ב עמ' 74-106. ראה גם ראובן קימלמן, לכה דודי וקבלת שבת: המשמעות המסיימת, ירושלים תשס"ג.

⁸ עיין במאמר של הרב אבערלאנדער לעיל, וראה גם הרב אברהם ורדיגר, סידור 'תפלה צלוחא דאברהם', ירושלים, תשנ"א, שבת קודש ח"ב, עמ' שא-דש שמביא את המקורות.

אברהם דנציג מווילנא אחד מגדולי פוסקי ההלכה בשלהי מאה השמונה עשרה.⁹ אך התמיהה מזדקרת כאן, למה קבע רבי אברהם ההלכה ולמעשה? על מה התבסס ומהם מניעיו?

משמעות הדבר נבין כאשר נתבונן בדברי הימים של התקופה הסוערת ההיא. הימים ימי צמיחת החסידות הבעש"ט ובימים ההם מצינו שהחסידים שבאופן כללי שינו את נוסח התפלה לנוסח האריז"ל (שהינו באופן כללי נוסח ספרד עם מרכיבים אשכנזים מובהקים) הוסיפו לפני תפילת ערבית אחרי קבלת שבת קטע של הזוהר פר' תרומה (קלה, א) המתחיל "כגוונא". קטע זה שתוכנו מעלת שבת בעת ברכו נאמר כמעט בכל קהילות חסידיות כהקדמה לברכו, מופיע לכאורה לראשונה ב'סידור האריז"ל שתיקן רבי אשר ז"ל, שנדפס בתקמ"ח בלבוב על ידי רבי אשר מרגליות מה"קלויז" המפורסם של ברוד.¹⁰ אך המנהג שמקורו כאמור בזהר לא מצינו רמז לחיוב אמירתו בזהר, כמו כן לא מצינו לכך שום מקור בכתבי האריז"ל ובגורי האריז"ל. מנהג זה הינו מנהג חסידי בעליל ואף סידור זה שנכתב בעקבות סידורו של רבי שבתי מרשקוב (שנדפס לפועל רק מאוחר יותר בקוריץ שנת תקנ"ז)¹¹ מחוגו של הבעש"ט משקף במדה מה את המנהגים החסידיים.¹²

נמצא שמנהג זה מבטא אפוא את התייחסותו החיובית של החסידים לקבלה. יתר על כך, נראה שהחסידים חדלו מלומר פרק במה מדליקין וקטע זה של הזוהר היווה מעין תחליף לאמירת פרק במה מדליקין.¹³ מכיון שכך נראה לשער ולומר שלאור הידועה שאחת הטענות המרכזיות נגד החסידות החדשה מבית מדרשה של הבעש"ט היתה העדפת הסוד על לימוד ההלכה, לכן נראה שאכן הצד המתנגדי תיקן לומר את במה מדליקין במקום ה"כגוונא" החסידי.

9. 'חיי אדם', כלל לד אות יב. אבל ראה במאמרו של הרב דוד צבי הילמן, 'פירות הנושרין בענין אמירת 'במה מדליקין', 'מוריה' שנה כו, גליון א-ג (תשס"ד). קט-קסא, שרוצה לתקן נוסח ה'חיי אדם' להוסיף על המנהג לקראת במה מדליקין בין קבלת שבת למערב והוסיף 'או אחר תפילת ערבית'. מלבד שראיתיו של הרב הילמן שיש הכרח לשנות קלושות מאד, הרי לפי דברינו להלן אין צריך תיקון זה. גם יש להעיר על פרט אחד במאמרו. הילמן טוען שאי אפשר לומר ששינו את מקומו של במה מדליקין בגלל הגר"א משום שלא מצינו שהפך ה'חיי אדם' את מנהגי פולין ואשכנז משום הגר"א, וגם 'ממה שלא כתבו המשגיב וערוך השולחן שנהגו כך עפ"י הגר"א'. אבל הנחה זו תמוהה מאד, שכן באיזה מקום מצינו שהמשגיב וע"ש היו הבקאים במנהגי הגר"א הכתובים והלא כתובים? ובכלל מאיפה לקח הרב הילמן את היסוד שמטרתם של המשגיב וע"ש הייתה להביא את כל מנהגי הגר"א בספריהם?

10. כך על פי דברי מ. חלמיש בספרו 'הקבלה בהלכה ובמנהג' רמת גן, תש"ס עמ' 532-536 וראה גם הנ"ל: הנהגות קבליות בשבת עמ' 251-246. ראה גם: נ. גרינוואלד, 'יחסם של גדולי החסידות לספר חמדת ימים', 'היכל הבעש"ט' ה' עמ' מז. יש לציין שבעיתון 'בקהילה' שהופיע לש"פ שלח תשס"ז מספר הרב משה בלוי בראיון עם הכתב אשר מדינה שחשף סידור חסידי שנדפס בשנת תקמ"ה ושם כבר מופיע "כגוונא".

11. ראה בסידור שם ב'התנצלות המביא לרפוס' מקורותיו: 'סודר של הגאון החסיד המקובל מוהר"ר שבתי מרשקוב'.

12. אולם יש לציין שהמנהג החסידי לומר פרק קו בתהלים המיוחס לבעש"ט (ראה 'מאור עינים' פר' בשלח) לא הובא בסידור הנ"ל. [במהדורת סידור האריז"ל רבי שבתי הנפוצה כיום נדפס גם לומר פרק זה, אך המהדורה היא הינה מהדורה מאוחרת שנדפס בלבוב, אך יש לעיין אם כך כבר נדפס במהדורה הראשונה, קוריץ תקנ"ז].

13. הסיבה שחסידים חדלו מלומר במה מדליקין הינה עלומה ואין מקורות ברורים לכך (ראה הרב אבערלאנדער שם בסוף מאמרו), אך במדה רבה כך נתפס הדבר בעיני המתבונן מבחוץ, שכפי שיתברר, הרי התרמית כאן משמעותית מאד בעיניו זה, שבמקום במה מדליקין אומרים קטע מן הזוהר שלא שערם אבותינו.

הערפת לימוד הקבלה על פני הנגלה אצל חסידים

במקורות רבים אנו רואים ששגורה היתה בפי מתנגדי החסידות שהחסידים מעדיפים את הסוד על הנגלה כפי שאצטט דוגמאות למכביר.

בהקדמתו הנודעת לספרו רב הממדים 'מרכבת המשנה' על הרמב"ם לרבי שלמה מחעלמא הוא כותב כידוע בחריפות נגד התנועה החסידית החדשה המתהווית בימיו, ובתוך דבריו הוא תוקף את הערפת הנסתר על פני הנגלות - הלכה ותלמוד: "ויש מהם אשר מקדש ומטהר, בלימוד כתבי האר"י וזוהר, אף כי בנגלות ידיו לו אסורות"¹⁴.

גם רבי יעקב עמדין מציין יסוד זה בהתקפתו נגד החסידות החדשה שאך עושה צעדיה הראשונים באופק היהדות: "כי עתה מקרוב קמו כת חסידים חדשה בואלין פאדליע ובא מהם גם למדינה זו שכל עסקם בס[פרי הוזהר] וספרים קדושים"¹⁵.

הדברים מפורשים בחרם נגד החסידים של קהילת בראד: "זענן מבזה כלל התורה שבעל פה און זאגין זיא לערנין רק קבלה, און זענין מתפלל מתוך הסידור של איש אלקים קדוש האר"י ז"ל וואס זענין בוודאי קוצץ בנטיעות דרינן [=מבזים כלל תורה שבעל פה ואומרים שלומדים רק קבלה, ומתפללים רק בסידורו של איש אלקים קדוש האר"י שבוודאי קוצצים בנטיעות שם]"¹⁶.

הדברים משתלבים בטענתם הידועה של מתנגדי החסידות שהחסידים שוללים כל עיקר את לימוד התורה. כך הם הדברים בכרזי החרם של זמיר עריצים: "[ובענוותינו הרבים] פשתה המספחת ופרחה הצרעת בכל דמינה ובכל עיר ועיר... ומבטלין תלמוד תורה כל עיקר, והן שגור בפייהם תמיד למעט בלימודם"¹⁷.

'במה מדליקין' לעומת 'כגוונא'

לאור הדברים הנ"ל עלינו לחזור לרבי אברהם דנציג בעל 'חיי אדם'. בעל 'חיי אדם' שהי' מחותנו של הגאון מווילנא השתייך והזדהה בכל מהותו וזהותו עם מתנגדי החסידות המושבעים. דברים בוטים ונחרצים נגד התנועה ברוח הדברים שהבאנו לעיל כתב אף במפורש בצוואתו: "גוזר אני עליכם בגזירת עירין שלא תדחקו עצמכם ללימוד ספרי קבלה, כי אם כשתהיו מלאכים מש"ס ופוסקים... ולא כן הרשעים הממאסים בלימוד הגמרא הקדושה אשר היא חיינו... ארורים הם הרשעים האומרים שאין מגיע תועלת מלימוד הגמרא"¹⁸. יש להניח כדבר ברור שכוונתו כאן היא לתנועת החסידות ולא לתנועת ההשכלה שפרחה בימיו, שכן הוא מנגיד את לימוד הקבלה מול לימוד הגמרא, האשמה טיפוסית נגד חסידים ולא נגד המשכילים שהקבלה היתה זרה לרוחם.

14. אבל ראה: א. בריק, רבי שלמה חעלמא בעל מרכבת המשנה, ירושלים, תשמ"ד, 31-23 שרוצה לתלות הדברים לא כלפי חסידי הבעש"ט אלא כלפי קבוצת חסידים שלפני הבעש"ט. אבל חוקרים לא קיבלו את השערתו של בריק ע"ש.

15. 'מטפחת ספרים', אלטונא תקכ"ח עמ' לא, א.

16. מתוך קונטרס הפולמוסי 'זמיר עריצים וחרבות צורים', בתוך: 'חסידים ומתנגדים' מרכזי וילנסקי עורך, ירושלים תש"ן עמ' 46.

17. שם, עמ' 59.

18. 'אשר יצוה' חלק א' עמ' פד.

איפה בא ביטוי מובהק העדפת לימוד הקבלה לעומת לימוד הנגלה אצל חסידים? הוא אומר בהחלפת קטע הזוהרי והמיסטי של 'כגוונא' תמורת במה מדליקין של המשנה! בחילוף מאפיין זה בא אפוא ביטוי בולט תמצית הסתכלות המתנגדית על החסידות כמחליפי תורה ומפירי חוק. לפיכך, כמה קולע ומתאים הדבר שהמקור ההלכתי של ה'חיי אדם' מדגיש ומכריע שלפני ברכו עלינו לומר 'במה מדליקין' וכל זאת כמשקל נגד שינוי החסידים לומר במקום זה עצמו 'כגוונא'. שהרי באמת הי' בכך משום חידוש באשכנז שמלכתחילה הרי אמרו פרק זה אחרי ערבית, אך כעת מול חידושי החסידים הציבו כבמין התרסה, את אמירת פרק זה לפני ערבית ואחרי קבלת שבת.

מובן מאליו, שגם במרוצת הזמן כאשר הדי הפולמוס כבר שכחו והרבה מן האשמות התבררו למפרע כהפרזות בעלמא, בכל זאת משנה ראשונה לא זזה ממקומה, כך שעד לימינו הרי משנת 'במה מדליקין' קנתה לעצמה שביתה תיכף וצמוד לברכו של ליל שבת: כאשר החסידים מתעלים על כנפי הרו המתנגדים יושבים והוגים לעומתם פרק משניות.

טעמו המקורי של תיקון 'במה מדליקין'

בסיום דברינו מעניין לציין שהרעיון שהצענו משקף את הסיבה הראשונית למנהג אמירת 'במה מדליקין' שהחל בתקופת הגאונים. לפי השערת רבי יעקב שור מהדירו של ספר העתים הרי כל תיקון זה הוא כתגובה להתפשטות הקראית בזמן הגאונים. בהערותיו שם¹⁹ הוא שואל מדוע בכלל תיקנו דוקא לומר רק פרק שני של שבת, באם טעמו של מנהג זה הוא לשנן הלכות שבת הקשות בלבד, או במה עדיף פרק זה על שאר הלכות שבת החל מפרק ראשון?

בשל כך הוא מציע שמנהג זה תיקנו הגאונים כקריאת תגר (פולמוסי) נגד הקראים שסברו שאסור שנר ואש יהי' דלוק בשבת כל עיקר. ידוע שבעניין זה היו הקראים מונים את הרבניים, שכן הקראים פירשו בצורה מילולית את הפסוק²⁰ "לא תבערו אש בכל מושבותיכם" ששום אש לא תבער במשך יום השבת אף שנדלקה בערב שבת, ולשם כך בכדי לבטא את אמונת הרבניים בדברי חז"ל שאף חייבו להדליק נר בשבת משום עונג שבת תיקנו הגאונים מנהג לשנן פרק זה הדין על מצות הדלקת נרות.

יש לציין שלפי מקורות שהתגלו מן הגניזה אף התבססה השערה זו, שכן מצינו ברכה מיוחדת על במה מדליקין שתוכנה אמונה בדברי חז"ל ברבים.²¹

על רקע טעם זה יש אף לראות קיום מקבילים סמויים בהתפתחות מנהג זה, כשם שתחילתו של מנהג זה בא לשלול את תפיסת הקראות השוללת את תורה שבעל פה לעומת המקרא, כך סופו של המנהג, לאור דברינו לעיל, שמקום אמירתו בא לשלול את העדפת הקבלה על פני לימוד ההלכה.

19. ספר העתים, קרקא תרס"ג עמ' 177 הערה כז. יש שיחסו את הרעיון לבעל העתים עצמו אך טעות היא ואינו אלא של המהדיר. ראה על כך: נ. וידר, 'התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב', ירושלים, תשנ"ח עמ' 329. ובמאמרו של הרב אבערלאנדער שם הערה 40, מציין לעוד מי שטעו בזה.

20. שמות לה, ג.

21. ראה נ. וידר שם, עמודים 347-329.